

Hebben wij nog de ruimte om te denken?

door Marten van Harten

Peter Venmans: 'De ontdekking van de wereld. Over Hannah Arendt',
Atlas, Antwerpen/Amsterdam - € 19,90

'Een vreemd tafereel beschrijf je daar, en vreemde gevangenen. Ze lijken op ons.'
(Plato, De Staat)

Met dit citaat begint Peter Venmans, geheel in de stijl van Hannah Arendt, een beschouwing over 'de algemene wereldvervreemding in de massamaatschappij'. Het door Arendt bedachte woord 'wereldvervreemding' verwijst naar de kennelijke kloof tussen ons denken en handelen. Filosofie en politiek, contemplatie en actie: die spanningsverhouding is volgens Arendt van levensbelang.

Ook letterlijk, in het licht van de verschrikkingen van de twintigste eeuw. Onze hele filosofische traditie biedt bitter weinig aanknopingspunten om iets te begrijpen van de radicaliteit van het kwaad, zoals zich dat manifesteerde in Auschwitz. En, oog in oog met een figuur als Adolf Eichmann, wat te denken van de banaliteit van datzelfde kwaad? Zulke vragen hebben anno 2006, dertig jaar na Arendts dood, niets aan actualiteit ingeboet.

'Een vreemd tafereel.' Plato illustreert zijn verhandeling De Staat met het beeld van een grot vol gevangenen. Vastgeketend met hals- en hoofdboeien hebben deze niets anders te doen dan voor zich uitstaren naar de lichtvlekken en schaduwen op de wand. Een enkele keer slaagt een gevangene erin die boeien lossen te maken, zodat hij de gestalten van zijn medegevangenen ziet en het vuur dat de schaduwen veroorzaakt. Stel nu dat iemand de boeien helemaal losmaakt en nog de uitgang weet te vinden ook: zou hij dan niet totaal overweldigd worden door het licht van zon, maan en sterren, door de onmetelijkheid van de hemel?

Het beeld drijft, zoals Venmans aangeeft, de spanning tussen filosofie en politiek op de spits: 'Plato verdiepte de tegenstelling tussen doxa (de meningen die iedereen heeft) en de waarheid (waar de filosoof naar streeft), en dus ook tussen de massa en de eenzame wijze.' Arendt wijst in haar hoofdwerk *The Life of the Mind* uitdrukkelijk op de toon van bitterheid die hieruit spreekt. 'De Staat' was een filosofisch antwoord op een traumatische politieke ervaring, het doodvonnis over Plato's leermeester Socrates. De invloed van deze gebeurtenis op de filosofie is volgens Arendt vergelijkbaar met die van de kruisiging van Jezus in de religiegeschiedenis. Niet alleen werd Socrates verraden door de polis die hij met hart en ziel was toegedaan; zijn manier van dialoog voeren ('denken-in-actie') bleek zelf machteloos om de rechters te overreden.

Plato's antwoord had verstrekkende gevolgen: voortaan werd het denken vanzelfsprekend boven het handelen geplaatst, het 'contemplatieve' boven het 'actieve leven'. De filosoof die erin slaagt te ontsnappen naar 'de heldere hemel van eeuwige ideeën', krijgt van Plato de leiding over de andere mensen in de grot. En diens ideale staat vertoont zeker totalitaire trekken. 'Intellectuelen die de leiding nemen,' schrijft Venmans hierover: 'dat is ook wat Heidegger voor ogen stond toen hij in 1933 zijn beroemde rectoraatsrede uitsprak die vaak beschouwd wordt als een remake van Plato's Staat.'

Zulke dwarsverbanden tussen filosofische discussies en politieke ervaringen vormen de kracht van Venmans' boek. De 'nazi-escapade' van Martin Heidegger betekende ook een diep persoonlijk verraad van diens leerling en vriendin Hannah Arendt. In 1933 komt er een einde aan haar eigen contemplatieve leven. Hoewel afkomstig uit een areligieus milieu en zelf christelijk theologisch geschoold (gepromoveerd op 'het liefdesbegrip bij Augustinus') ziet ze zich aangevallen als jood. Ze documenteert de gruwelpropaganda van de nazi's, wordt gearresteerd door de Gestapo en vlucht zodra ze vrijkomt naar Frankrijk, om zich aan te sluiten bij zionistische verzetsgroepen. Niet uit affiniteit, maar als 'zelfbewuste paria'.

Met andere woorden, de waarheidszoeker keert hoe dan ook terug in de grot, al is het maar vanuit de noodzaak om te overleven. Arendts werk laat zich lezen als een aanhoudende poging om het contemplatieve en het actieve leven met elkaar te verzoenen, thuis te raken in een wereld vol dreiging. Met als rode draad een kritische toe-eigening én omkering van Heideggers existentiële filosofie. Heidegger maakte schoon schip met de grote filosofische systemen en zette zijn studenten aan om weer 'eenvoudige, nutteloze vragen' te stellen aan de hand van de teksten. Arendt ging een paar stappen verder door af te rekenen met de wereldvreemdheid van de filosofie en het denken weer te verbinden met gemeenschappelijk en communicatief handelen, het menselijk initiatief. De ontdekking van de wereld is een treffende titel voor die paradoxale zoektocht, zowel biografisch als filosofisch.

In de afgelopen jaren zien we een ware herontdekking van het denken van Hannah Arendt (1906-1976). Haar werk wordt nu ook in het Nederlands taalgebied in ras tempo toegankelijk gemaakt.*) Het boek van de Belgische publicist Peter Venmans biedt hierop een meer dan welkome aanvulling. Geen filosofische inleiding, en nog minder een actualisering, maar een levendig geschreven overzicht van Arendts 'laverende en immer beweeglijke denken'.

Het boek omvat een tweetal 'vierluiken', elk gewijd aan bijzondere spanningen en paradoxen in Arendts leven en werk. In het eerste staan de negatieve ervaringen centraal, uitmondend in haar diagnose van 'het kwaad in zijn totalitaire gedaante'. En voor wie in het tweede vierluik een therapie mocht verwachten: 'Arendt is wel een heel vreemde heemeester (...) Veeleer dan een remedie voor te schrijven gaat ze gewoon door met haar diagnose, maar dan met bijzondere aandacht voor de potentie die mensen desondanks bezitten.' Kern van dit denken is de amor mundi, 'de liefde tot de wereld'.

Heel toepasselijk opent het boek met de 'vijftien minuten roem' die Arendt gegund was in 1951, bij de publicatie van *The Origins of Totalitarianism*. 'Van nobody tot covergirl', zoals ze zelf ironisch opmerkte. Die roem was vooral gebaseerd op het misverstand dat het om een Koude Oorlogsboek zou gaan. In feite was het een baanbrekende poging om te begrijpen wat er onder het nazisme was gebeurd. *Elements of Shame*, luidde een eerdere werktitel. Niet alleen de machtsovername in 1933, maar vooral de berichten die haar in 1943 in Amerika bereikten over de vernietigingskampen: 'Het was alsof zich een afgrond opende voor mijn voeten.' Niet vanwege de omvang van de slachtingen, maar vanwege de gehanteerde methode. De mogelijkheid dat het kwaad puur een doel op zichzelf wordt, is volstrekt niet voorzien in de filosofische traditie. Hierin schuilt voor Arendt de 'radicaliteit' van dit kwaad.

De keerzijde van de roem ondervond Arendt sinds 1961 tijdens de emotionele polemieken over haar verslagen van het proces tegen Adolf Eichmann in Jeruzalem. Tegenover de openbare aanklager, die Eichmann afschilderde als 'de duivel in persoon', merkte Arendt vooral het conformisme en de volstrekte 'gedachteloosheid' van deze Schreibischtäter op. Haar stelling van de 'banaliteit van het kwaad' wekte misverstanden en tot op heden scherpe kritiek - Venmans draagt hier zelf een steentje aan bij. Bijzonder verhelderend is zijn schets hoe Arendt het begrip 'gedachteloosheid' onder de loep neemt in haar latere werk, over de menselijke potentie om te denken, te oordelen en te handelen.

'Wat een mens voorstelt, wordt bepaald door zijn handelen en spreken, activiteiten die tegelijk een publieke ruimte vooronderstellen en creëren.' Een van de paradoxen in Arendts werk is dat ze, met haar analyse van het totalitaire kwaad en persoonlijke ervaring als vluchteling en 'paria', steeds hoopvol bleef over de 'publieke ruimte'. Venmans laat zien hoe ze hierin aansluit op de voorbeelden van Socrates, Kant en - voor de praktijk - de leiders van de Amerikaanse revolutie.

'Vreemde gevangenen, ze lijken op ons.' Dit schrijvende vanachter mijn PC frappeert het me hoezeer mijn - en wellicht ook uw - werkhouding lijkt op die van Plato's grotbewoners. Dat doet me weer even terugbladeren naar het hoofdstuk over 'wereldvervreemding'. In Vita activa wees Arendt op de kwetsbaarheid van de publieke ruimte. De moderne wereld wordt voortdurend groter en daardoor ook kleiner, terwijl mensen meer mogelijkheden krijgen om zich terug te trekken in hun privélevens. De massasamenleving brengt, zo waarschuwt Arendt, nieuwe vormen van wereldvervreemding met zich mee: reductie van het actieve leven tot arbeid en consumptie, de invloed van doorgedreven technologie en 'productdenken'. Dit alles ten koste van het maatschappelijk handelen.

Hoe zou deze, bijna een halve eeuw oude, diagnose luiden in onze tijd van versnelde globalisering en explosieve toename van informatie? Naar te vrezen valt, nogal somber als het gaat om ons oordeelsvermogen. Dit lijkt ernstig verzwakt te worden door de extreme versplintering van de publieke ruimte tot talloze privé-domeintjes.

Ik zou zeggen, juist ten aanzien van het kwaad in de wereld. Wat is de betekenis van terrorisme, sinds de aanslag van '11/09' op Arendts eigen stad New York? Het begrip 'radicaal kwaad' lijkt van toepassing als de publieke ruimte, met alle mensen daarbinnen, zelf doelwit wordt van vernietiging. Maar bieden de antiterrorismewetten werkelijk bescherming, of maken ze de publieke ruimte nog kwetsbaarder door de inperking van burgerrechten? Intussen blijven, zoals Geert Mak treffend opmerkte na de moorden op Fortuyn en Van Gogh, alle televisieschermen vervuld van 'de bewegende lippen van deskundigen' met hun opinies. Wordt het kwaad hier gebanaliseerd tot sentimenten van onveiligheid? Schaduwen aan de wand van onze grot?

Arendts stijl om door te vragen, zonder oplossingen te bieden, maakt het zo moeilijk haar politiek te plaatsen. Ze was verklaard tegenstander van alle progressieve ideeën van een 'maakbare samenleving', maar wars van behoudzucht en bleef een uitgesproken burgerrechtenactivist aan de zijde van de paria's. Eerder 'conservatief', concludeert Venmans, maar dan in de zin van 'gevoeligheid voor de kwetsbaarheid van

al wat des mensen is en vooral voor het handelen'. Het gaat Arendt om behoud van kwetsbare publieke ruimtes als 'oasen in de woestijn'. Hier ligt een direct aanknopingspunt voor de actuele discussies over maatschappelijke veiligheid door burgerinitiatieven en versterking van de publieke ruimte.**)

Deze vragen vallen uiteraard buiten het bestek van het boek. Maar daarin ligt ook juist de waarde ervan: dat het voortdurend aanzet om in het spoor van Arendt door te blijven denken over politieke dilemma's van nu. Buiten de gebaande paden: in dat opzicht onderschrijf ik Venmans 'goede hoop dat haar werk paradoxaal, weerbarstig en controversieel genoeg is om allerlei actualiseringen te overleven'.

*) Zie mijn bespreking van 'Politiek in donkere tijden' in Roodkoper, 1999

**) Bijvoorbeeld in adviezen van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, www.rmo.nl

uit: Roodkoper, 10e jaargang, nummer 6/7 – februari 2006